

Молчанова, О. П. и др. 1952. *Книга о вкусной и здоровой пище*. Москва: Пищепромиздат.

Маслов Л. А., 1951. *Кулинария*. Москва: Госторгиздат.

Ініхов, Г. С. та ін. 1954. *Товарознавство харчових продуктів*. Київ: Державне видавництво технічної літератури УРСР.

Комаров, Н. С. 1950. *Искусственный холод*. Москва-Ленинград: Государственное издательство технико-теоретической литературы.

Gansiniec, R. 1995. *Notatki Lwowskie (1944–1946)*. Wrocław.

Molchanova, O. P. y dr. 1952. *Knyha o vkusnoi y zdorovoi pyshche. [A Book about Delicious and Healthy Food]*. Moskva: Pyshchepromyzdat. [in Russian].

Maslov, L. A. 1951. *Kulynariya. [Cooking]*. Moskva: Hosterhyzdat. [in Russian].

Inikhov, H. S., ta in. 1954. *Tovaroznnavstvo kharchovykh produktiv. [Commodity Study of Food Products]*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo tekhnichnoi literatury URSR. [in Ukrainian]

Komarov, N. S. 1950. *Iskustvennyi kholod. [Artificial Cold]*. Moskva-Lenynhrad: Hosudarstvennoe yzdatelstvo tekhniko-teoretycheskoi lyteratury. [in Russian]

Gansiniec, R. 1995. *Notatki Lwowskie (1944–1946). [Lviv Notes (1944–1946)]*. Wrocław. [in Polish]

УДК 94(477):316.647.6

DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269758

Б. В. Паска

ORCID: 0000-0002-5452-5254

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

B. Paska

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ЗАХОДИ КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ЩОДО ПРИПИНЕННЯ ПРОТЕСТНОЇ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У 1970-х рр.

*The Measures of the KGB under the Council of Ministers
of the Ukrainian SSR to Stop the Protest Activity of Ukrainian
Dissidents-Political Prisoners in the 1970's*

У статті на основі доповідних записок Комітету державної безпеки (КДБ) аналізуються основні цілі цього карального органу щодо українських політв'язнів у 1970-х рр. Виокремлено та охарактеризовано конкретні методи впливу на ув'язнених дисидентів. Автор зробив висновок, що основними завданнями органів КДБ щодо політв'язнів були обмеження та припинення їх протестної активності, ізоляція від зовнішнього світу, компрометування

лідерів руху спротиву, а в перспективі — повне «перевиховання». Верховна КДБ прагнула зробити режим ув'язнення дисидентів якомога більш жорстким і нестерпним. Проте режиму не вдалося перетворити політв'язнів на слухняних «гвинтиків» радянської системи.

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), український дисидентський рух, політв'язень, мордовські колонії, пермські колонії, Владимирська тюрма.

The article examines the policy of the State Security Committee (KGB) towards political prisoners in the 1970's in Ukraine. The research aims to identify and describe the methods used to suppress Ukrainian dissidents. The study is based on principles of objectivity, comprehensiveness, continuity, and historicism, using methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, and typology. To uncover the identities of KGB agents, the author uses the method of comparison and juxtaposition of information from various sources.

The author introduces a set of little-known documents from the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (GDA SBU) that provide insights into the KGB's approach towards Ukrainian political prisoners. The article offers a comprehensive analysis of the main methods used by KGB officers in their confrontation with dissidents. The conclusion highlights the crucial role of the KGB in the system's fight against Ukrainian dissidents in prisons.

The main goals of the KGB policy were to limit and stop the protest activity of dissidents, isolate them from the outside world, discredit the leaders of the resistance movement, and ultimately re-educate them. The KGB aimed to make the imprisonment of dissidents as harsh as possible. The methods used can be divided into two categories: operational and propaganda. Operational methods included recruitment, transfer to prison and cell-type facilities, disciplinary actions, searches, transfer to KGB pre-trial detention centers, work with relatives, and discrediting. Propaganda methods consisted mainly of sending special operational and propaganda groups to correctional labor colonies.

The use of these methods had limited success but failed to completely stop the protests of Ukrainian dissidents in prisons. The regime was unable to turn political prisoners into obedient cogs of the Soviet system.

Keywords: State Security Committee (KGB), Ukrainian dissident movement, political prisoner, Mordovian colonies, Permian colonies, Vladimir Prison.

У результаті «великого погрому» українського дисидентства та реалізації секретної справи Комітету державної безпеки (КДБ) «Блок» у 1972–1973 рр. багато активних учасників середовища шістдесятницького правозахисту в Україні зазнали різноманітних репресій. Їх абсолютну більшість було засуджено на різні терміни ув'язнення в колоніях особливого й суворого режи-

му. Тому в наступні роки лінія протистояння між режимом та дисидентами змістилася з території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) до «політичних» мордовських і пермських колоній, а також Владимирської тюрми. Ув'язнені дисиденти постійно виступали проти суворих умов утримання, писали заяви та скарги на адресу радянських органів влади й міжнародних організацій, передавали їх на волю через спеціально налагоджені для цього канали, проводили індивідуальні та групові голодування, боролися за статус політв'язня, демонстративно порушували режим утримання. Така активність в'язнів не влаштувала радянську владу, завдаючи їй значних репутаційних втрат. У свою чергу, режим прагнув повністю «перевиховати» дисидентів, перетворити їх із противників на активних чи пасивних співучасників радянського проекту. Задля цього під керівництвом КДБ було розроблено комплекс заходів, які проводились у середовищі політв'язнів під час їх перебування в місцях позбавлення волі.

Умови побуту ув'язнених дисидентів, різні аспекти їхньої боротьби проти режиму неодноразово ставали предметом дослідження в працях істориків Георгія Касьянова (Касьянов, Г. 2019, с. 187–195), Енн Епплбом (Епплбом, Е. 2010, с. 408–425), Ярослава Секо (Секо, Я. 2013, с. 98–105), Василя Деревінського (Деревінський, В. 2016, с. 116–145), Валерія Островського (Островський, В. 2015, с. 98–116). Проте практично поза увагою дослідників українського дисидентства залишились окремі аспекти репресивної політики влади щодо політв'язнів і роль КДБ у практиці придушення руху опору в місцях позбавлення волі. Зокрема, Г. Касьянов вважав тиск на політв'язнів справою рук «табірної адміністрації» або «системи» в широкому розумінні, не зауважуючи й не виокремлюючи значення КДБ у цих процесах (Касьянов, Г. 2019, с. 189–195). Значна кількість матеріалів із даної проблематики, які стали джерельною базою статті, зберігається у фонді 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Метою статті є встановлення основних цілей політики КДБ щодо політв'язнів у 1970-х рр., виокремлення й характеристика конкретних методів боротьби проти ув'язнених українських дисидентів.

Методологічною основою статті слугували принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. В роботі використано методи аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типологізації. Задля встановлення особистостей агентів КДБ використано метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. Наукова новизна зумовлена введенням до наукового обігу комплексу маловідомих документів із ГДА СБУ, які дають змогу під новим кутом зору розкрити основні особливості політики КДБ щодо українських політв'язнів. У статті вперше комплексно проаналізовано основні методи, які використовували працівники КДБ в протистоянні з дисидентами.

Стратегічною ціллю політики радянського режиму та КДБ щодо політів'язнів було їх повне «перевиховання». Як відзначав дослідник Сергій Єкельчик, радянському проєкту була властива віра в те, що політичне виховання з часом перетворює свідомість конкретної людини (Єкельчик, С. 2018, с. 82). Результатом «перевиховання» мала бути повна відмова інакодумців від поглядів і переконань (в ідеалі — публічна), визнання колишніх «помилочок» та повна лояльність до радянської дійсності після виходу на волю. Задля досягнення цієї мети виокремлювалися низка тактичних завдань: профілактика, обмеження й повне припинення антирежимної боротьби дисидентів у місцях ув'язнення, їх повна ізоляція від однодумців на волі, перекриття нелегальних каналів передачі документів та інформації в Україну й за кордон, постійний оперативний контроль за діяльністю ув'язнених, профілактичний і виховний вплив, їх «ідейне роззброєння» шляхом розвінчання «українського буржуазного націоналізму», вербування їх у ролі агентів КДБ. У разі категоричної відмови окремих дисидентів змінювати переконання та йти на співпрацю з працівниками КДБ на першочерговий план виходило завдання їх компрометації передусім у середовищі політів'язнів, а також на волі й за кордоном.

Конкретні спрямовані проти політів'язнів заходи координувало 5-те Управління КДБ при Раді Міністрів (РМ) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Основний масив роботи вели сили КДБ при РМ УРСР у тісному контакті з «місцевими» КДБ при РМ Мордовської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР) та Управління Комітету державної безпеки (УКДБ) Пермської обл. Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР)¹. Адже саме на території цих адміністративних одиниць діяли «політичні» виправно-трудова колонії (ВТК), де утримували засуджених дисидентів. У тому разі, якщо конкретного політів'язня репресували поза межами Києва, задіювалися й працівники «зацікавленого» УКДБ тієї чи іншої області УРСР². До пропагандистської роботи у ВТК, де перебували політів'язні, залучалися можливості обласних комітетів Комуністичної партії України (КПУ), переважно з західних областей УРСР³. Усі заходи відбувалися за цілковитої згоди, підтримки та сприяння Центрального комітету (ЦК) КПУ й керівництва КДБ при РМ СРСР⁴.

Періодично верхівка КДБ проводила наради задля вдосконалення своєї роботи проти українських політів'язнів. Зокрема, у вересні 1973 р. за згоди КДБ при РМ СРСР у Києві відбулася робоча зустріч з ініціативи місцевого республіканського КДБ, серед учасників якої були представники 5-го Управління КДБ при РМ СРСР, мордовського й пермського управлінь КДБ для розроблення додаткових заходів щодо виявлення та припинення анти-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1043. Арк. 79.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1044. Арк. 153.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1026. Оп. 3. Арк. 227.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 165; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1052. Арк. 57.

радянської діяльності засуджених. На ній, серед іншого, обговорювали план задокументувати антирежимні акції дисидентів у колоніях, а згодом через судові інстанції переглянути режим утримання лідерів протестного руху (зокрема, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Олесья Сергієнка та ін.) і перевести їх для подальшого відбуття терміну в тюремні умови¹. Як показали подальші події, в повному обсязі цей план реалізовано не було. Наступна робоча зустріч такого типу, яка відбулась у вересні 1975 р., очевидно, була зумовлена активізацією у ВТК руху за статус політв'язня². Досить масштабну нараду за участю керівних і оперативних працівників КДБ України, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, Вірменії, УКДБ Московської, Ленінградської, Владимирської та Пермської обл. провів загальносоюзний КДБ у центрі Мордовської АРСР м. Саранськ 19–22 липня 1977 р. На ній обговорювали практичні питання з подальшого покращення взаємодії та вдосконалення оперативної, профілактичної та виховної роботи щодо політв'язнів³. У зв'язку з наближенням завершення термінів ув'язнення ключових, на думку КДБ, об'єктів справи «Блок» Івана Світличного, Вячеслава Чорновола, Василя Стуса та інших у червні 1978 р. у м. Курган проведено робочу зустріч «заінтересованих» органів держбезпеки, де виробили заходи щодо подальшої боротьби з активністю українських дисидентів⁴.

У 1960-х рр. українських політв'язнів утримували переважно в колоніях Дубравної виправно-трудової установи (ВТУ) на території Мордовської АРСР. Керівництво КДБ при РМ УРСР не було задоволене умовами, в яких перебували дисиденти, вважаючи їх занадто ліберальними, тобто такими, що дають можливість активно вести «ворожу» діяльність, вільно обмінювалися думками та досвідом боротьби, писати «антирадянські» документи. В доповідних на адресу союзного центру голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук відзначав, що умови Дубравної ВТУ сприяють політв'язням у тому, щоб «...вести активну роботу по створенню націоналістичних угруповань, по здійсненню негативного впливу на тих ув'язнених, хто стає на шлях виправлення»⁵. Протягом 1966–1972 рр. у Дубравній ВТУ було написано 37 назв антирадянських документів, чимало з яких передала волонери за кордон. Ще 1967 р., невдовзі після «першої хвилі» арештів української інтелігенції, КДБ при РМ УРСР двічі порушував питання про розподіл ув'язнених діячів українського національного руху по різних колоніях на всій території СРСР. Проте ця пропозиція тоді не знайшла підтримки союзного керівництва⁶. У січні 1972 р. В. Федорчук укотре звернувся

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1027. Арк. 231.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1046. Арк. 17.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1062. Арк. 204.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1070. Арк. 221.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1003. Арк. 11.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1003. Арк. 10–13.

на адресу КДБ при РМ СРСР із проханням створити ще декілька відділень при наявних ВТУ Міністерства внутрішніх справ, де можна було б розподіляти засуджених за «політичними» статтями, щоб уникнути їх концентрації в одному місці¹. Очевидно, це прохання призвело до того, що центр дозволив розмішувати українських політв'язнів також у Скальнинській ВТУ на території Пермської обл. РРФСР.

Тим не менше, в другій половині 1972 р., коли до Дубравної та Скальнинської ВТУ почали прибували жертви «великого погрому» — так званої «другої хвилі» арештів українських дисидентів, протистояння режиму в колоніях значно активізувалось. Як свідчать доповідні КДБ при РМ УРСР, особливо діяльними в антирежимній боротьбі наприкінці 1972 та 1973 рр. були Іван Гель, Василь Стус, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Вячеслав Чорновіл, Валентин Мороз, Данило Шумук, Ігор та Ірина Калинці, Ніна Строката, Олесь Сергієнко, Святослав Караванський, Левко Лук'яненко, Олекса Різників, Стефанія Шабатура, Михайло Осадчий, Тарас Мельничук та ін.² Реакцією КДБ була пропозиція переглянути практику трудового «перевиховання» в'язнів задля збільшення їх фізичної завантаженості. На думку В. Федорчука, робота засуджених у мордовських і пермських колоніях (пошиття рукавиць, виготовлення дерев'яних корпусів для настінних годинників, пружин для терморегуляторів та прасок) була занадто легкою й давала їм можливість вести антирадянську діяльність³. Проте навіть після збільшення трудового навантаження дисиденти не припинили боротись, а навпаки, активізували рух за статус політв'язня. Тому в липні — серпні 1976 р. керівництво республіканського КДБ двічі порушувало перед ЦК КПУ питання щодо розподілу засуджених дисидентів невеликими групами по різних ВТК, в т. ч. на території УРСР. Вважалося, що розміщення політичних в'язнів у середовищі засуджених за кримінальні злочини сприятиме припиненню їх активності та успішнішому «перевихованню»⁴. Проте, очевидно, чіткої згоди на такий крок з боку першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького КДБ не отримало.

Щодо загальної кількості українських політв'язнів, які перебували в Дубравній і Скальнинській ВТУ в першій половині — середині 1970-х рр., то вона, незважаючи на репресії проти дисидентів, поступово зменшувалась. Основною причиною цього було завершення термінів засуджених іще в другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. членів Організації українських націоналістів (ОУН) та бійців Української повстанської армії (УПА). Якщо вірити доповідним КДБ, на серпень 1973 р. у мордовських і пермських колоніях перебувало 347 учасників українського національно-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1003. Арк. 14.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 229.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1027. Арк. 231–232.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1053. Арк. 79; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1054. Арк. 125.

го руху¹. В липні 1976 р. тут утримували вже 257 українців, із них 184 були діячами ОУН та УПА, а близько 50–60 — представниками «молодшого» покоління інакодумців².

КДБ вів постійний оперативний нагляд за дисидентами в місцях ув'язнення, отримував про них цінну інформацію, вивчав їхню поведінку, безпосередньо впливав на діяльність. Особливу роль у цих процесах відігравали завербовані з в'язнів агенти. Зазвичай їх вербували в колоніях відряджені з України оперативні працівники республіканського КДБ під час профілактичних бесід із дисидентами. Загальна кількість агентів КДБ у колоніях була незначною. На червень 1974 р. працівникам КДБ вдалося завербувати тільки 12 агентів з українських політв'язнів у мордовських і пермських колоніях³. Протягом 1975–1976 рр. у результаті 22 виїздів оперативних працівників КДБ України та понад 150 профілактичних бесід тільки з дев'ятьма в'язнями було встановлено оперативний контакт, який уможливив вербування⁴. В доповідних на адресу керівництва союзного КДБ В. Федорчук неодноразово скаржився на слабкість агентурних позицій у середовищі ув'язнених дисидентів, особливо в жіночому відділенні Дубравної ВТУ⁵. В умовах ув'язнення агентам було значно важче ввійти в довіру до політв'язнів, ніж на волі. Зокрема, на початку 1974 р. В. Чорновіл у розмові з інформатором КДБ заперечував свою провідну роль у редагуванні самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.)⁶. Імовірно, журналіст не до кінця довіряв співрозмовнику або свідомо говорив йому неправду, підозрюючи останнього в причетності до КДБ.

Завданнями агентів було виявляти настрої в середовищі дисидентів, їх наміри та плани щодо організації протестних акцій, розкривати канали передачі інформації й документів на волю⁷. Після отримання відповідної інформації агенти зустрічалися з відрядженими до ВТУ працівниками КДБ з України і робили відповідні доноси. Особливою активністю й ефективністю виділялись агенти під кодовими іменами «Роксолана», «Травневий», «Ступій», «Кудря», «Данко», «Сагайдачний», «Ільїн», «Орехов». Зокрема, в оперативній розробці В. Чорновола з 1974 р. брав участь завербований у колонії агент «Ступій», якому вдалося ввійти в довіру до журналіста. Так, у середині 1974 р. цей агент надав інформацію про те, що В. Чорновіл справді був одним із редакторів «Українського вісника»⁸. У Скальнинській ВТУ 1975 р. агенти «Кудря», «Ільїн» та «Орехов» повідомляли працівників КДБ

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1027. Арк. 227.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1053. Арк. 80.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 182.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1054. Арк. 122.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 182.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1032. Арк. 98.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 181–183.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 184.

про те, що І. Світличний, З. Антонюк, І. Калинець та інші готують матеріали літературного альманаху, призначеного для передання на волю. Також агенти доповідали, що матеріали з ВТУ передавались або через в'язнів, термін яких закінчувався, або під час побачень із родичами шляхом ковтання спеціальних контейнерів із рукописами¹.

Зважаючи на відсутність у архівах картотеки агентури КДБ, встановити справжні імена агентів складно. Проте в окремих випадках це можна зробити шляхом зіставлення інформації в документах КДБ про агентів під кодovими іменами з фактами біографії реальних в'язнів. Наприклад, у червні 1974 р. в доповідній КДБ йдеться про підставу в жіноче відділення Дубравної ВТУ агента «Роксолани», яка була засуджена за кримінальний злочин і мала певні контакти з дисидентським середовищем у м. Київ². У березні 1975 р. повідомлялося про періодичні зустрічі агента «Роксолани» з оперативними працівниками КДБ³. А в квітні 1977 р. В. Федорчук звертався особисто до В. Щербицького з проханням помилувати таку собі Діденко Зою Олександрівну 1949 р. народження, засуджену в листопаді 1973 р. за співучасть в умисному вбивстві до 8 років позбавлення волі. В його доповідній, зокрема, говорилось: «У 1974 році ДІДЕНКО була спеціально етапована в Дубравну ВТУ для використання в оперативному вивченні засуджених об'єктів справи “Блок” СВІТЛИЧНОЇ, КАЛИНЕЦЬ, ШАБАТУРИ, СЕНИК та інших. Надаючи допомогу органам КДБ, ДІДЕНКО зуміла увійти в довіру до названих держзлочинців, надала низку матеріалів про процеси у цьому середовищі, заплановані антисупільні акції, ворожі наміри окремих із них, в результаті чого вживалися заходи щодо їх своєчасного припинення»⁴. В. Щербицький погодився з пропозицією голови КДБ⁵. Порівнявши матеріали кількох документів КДБ, можна зробити висновок, що агентом «Роксоланою» могла бути саме З. Діденко.

З агентом «Травневим» була пов'язана ціла спецоперація органів держбезпеки. Його завербували в першій половині 1974 р. для розробки засудженого лідера підпільної організації Український національно-визвольний фронт (УНВФ) Зоряна Попадюка. Досить швидко агент зумів увійти в довіру до З. Попадюка, надав КДБ цінну інформацію про його діяльність. У червні 1974 р. документи КДБ повідомляли, що «Травневому» залишилося відбувати покарання менше, ніж рік. Після звільнення планувалося ввести його в розробку об'єктів справи «Блок» на волі за допомогою рекомендації З. Попадюка⁶. Вже в березні 1975 р. керівництво КДБ при РМ УРСР рапор-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1047. Арк. 72.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 182.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1043. Арк. 80.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1059. Арк. 303–304.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1059. Арк. 303–304.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 183.

тувало про успіх спецоперації щодо «Травневого», якого таки вдалося підставити дисидентам на волі¹. Події, пов'язані з цим агентом, перекликаються з фактами біографії політв'язня Любомира Старосольського, який у 1973–1975 рр. відбував покарання разом із З. Попадюком у мордовському таборі ЖХ-385/19, був звільнений у лютому 1975 р., а згодом, як свідчать матеріали енциклопедичного довідника про учасників українського руху опору, ввійшов до кола правозахисників Любові Попадюк, Олени Антонів, Атени Пашко, допомагав збирати й розподіляти допомогу родинам політв'язнів (Зінкевич, О. 2010, с. 621–622).

Досить поширеними методами, якими система намагалася придушити рух спротиву в колоніях, були обшуки, дисциплінарні стягнення (догани, бесіди, позбавлення права на побачення, на закупівлю продуктів), переведення в штрафний ізолятор, приміщення камерного типу (ПКТ), на тюремний режим утримання (як правило, до в'язниці в м. Владимир). Ці заходи застосовувала безпосередньо адміністрація колоній (переведення до в'язниці — через суд), проте, звичайно, з відома місцевих органів КДБ².

Обшуки були спрямовані в першу чергу на виявлення різних документів, які писали дисиденти для передачі на волю та розповсюдження. Зокрема, в середині 1973 р. у О. Сергієнка вилучили документ, написаний від імені політв'язнів різних національностей на адресу Верховної Ради СРСР та Комітету захисту прав людини Організації Об'єднаних Націй (ООН), у якому стверджувалося про незаконність їх засудження й утримання під вартою. За це О. Сергієнка помістили на 6 місяців до ПКТ³. На початку 1974 р. у в'язня Кузьми Матвіюка знайшли декілька рукописних текстів «націоналістичного змісту»; покаранням було переведення його до штрафного ізолятора⁴. У травні 1975 р. під час обшуку у В. Стуса забрали його лист, адресований лідеру російських дисидентів Андрію Сахарову. В листі висловлювалися конкретні пропозиції щодо організації підтримки політв'язнів серед однодумців на волі⁵. 30 жовтня того самого року адміністрація Дубравної ВТУ та Владимирської в'язниці конфіскувала кілька десятків заяв, які українські дисиденти написали в державні інстанції з нагоди Дня політв'язня⁶. А в квітні 1978 р. у житловій зоні колонії № 36 Скальнинської ВТУ, де утримувалися В. Лісовий, Ігор Калинець, О. Сергієнко, було виявлено схованку з «антирадянськими» матеріалами, що призначалися для передання за кордон⁷.

Лідери й організатори руху спротиву серед українських політв'язнів, як правило, регулярно зазнавали різнорідних дисциплінарних стягнень.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1043. Арк. 80.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 230–234.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 233.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1032. Арк. 99.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1047. Арк. 71.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1047. арк. 24.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1070. Арк. 220.

Наприклад, проти В. Стуса протягом 1973–1976 рр. такі покарання застосовували щонайменше 22 рази. Зокрема, йому було оголошено п'ять доган, п'ять разів він на місяць позбавлявся права купувати продукти харчування, стільки ж разів — на чергове побачення, один раз — отримати чергову посылку, чотири рази переводився у штрафний ізолятор на 7–14 діб, тричі з ним проводили «виховні» бесіди. Окрім того, в січні 1974 р. поета на шість місяців було переведено до ПКТ (Кіпіані, В. 2019, с. 146–148). У жіночій колонії Дубравної ВТУ протягом 1972–1973 рр. Ірина Калинець отримала три дисциплінарні стягнення, С. Шабатура — дві догани, одне попередження і п'ять діб штрафного ізолятора, Н. Строката — сім стягнень, 15 діб штрафного ізолятора, шість місяців утримання в ПКТ¹. Наприкінці грудня 1973 р. за рішенням суду О. Сергієнка перевели на тюремний режим утримання на три роки².

Часто проти українських політв'язнів використовувались етапування до слідчих ізоляторів КДБ на території УРСР, які супроводжувалися постійними профілактичними бесідами з працівниками КДБ. Метою таких етапувань було схилити дисидентів до написання «покаяльних» заяв, зречення від поглядів та одностумців. У такий спосіб в'язнів тимчасово відокремлювали від «табірного» середовища, що посилювало можливості тиску на них. Етапування в різний час зазнавали В. Чорновіл, І. Світличний, І. Гель, З. Антонюк, В. Лісовий, С. Шабатура, В. Овсієнко, Д. Шумук, М. Осадчий, Б. Ребрик та ін. Тільки 1977 р. для профілактики етапували до слідчих ізоляторів України 15 ув'язнених учасників національного руху³.

Досить часто однією з цілей тимчасового перевезення дисидентів на територію УРСР була локалізація й припинення антирежимних виступів у колоніях. Зокрема, восени 1974 р. задля послаблення й зриву акцій протесту, приурочених до Дня політв'язня (30 жовтня) до Києва та Львова етапували І. Світличного, В. Чорновола та І. Геля⁴; восени 1975 р. з аналогічною метою — В. Стуса, С. Шабатуру й В. Лісового⁵. 3 травня по грудень 1978 р. у слідчому ізоляторі КДБ в Києві утримували Юрія Шухевича, якого безуспішно намагалися схилити до публічного засудження «українського буржуазного націоналізму»⁶. З 1976 р. також практикувалось етапування політв'язнів за 1–2 місяці до закінчення їх термінів до тих областей, у яких вони мали проживати після виходу на волю. Так працівники КДБ намагалися перекрити канали передачі з колоній у «велику зону» документів та інфор-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16, Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 230.

² ГДА СБУ. Ф. 16, Оп. 4. Спр. 1032. Арк. 99.

³ ГДА СБУ. Ф. 16, Оп. 7. Спр. 1066. Арк. 107.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16, Оп. 7. Спр. 1043. Арк. 79.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16, Оп. 7. Спр. 1047. Арк. 22–23.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16, Оп. 7. Спр. 1071. Арк. 339–341.

маційних повідомлень, а також обмежити зустрічі звільнених дисидентів дорогою додому з одностумцями в Москві та Києві¹.

Абсолютна більшість політв'язнів під час перебування у слідчих ізоляторах КДБ, незважаючи на ізоляцію від товаришів і перспективи можливого звільнення в разі написання «покаяльної» заяви, все ж проявили стійкість та не зрадили власних переконань. Понад те, В. Чорновіл у слідчому ізоляторі КДБ у Львові на початку 1975 р. вдався до протестів проти методів морального тиску, які використовували працівники КДБ, оголосив голодування й відмовився від етапування назад у Мордовію. У відповідь наглядачі наділи на дисидента наручники та протримали декілька годин без верхнього одягу в тюремній машині (Чорновіл, В. 2005, с. 381–384). В. Стус і С. Шабатура восени 1975 р. категорично відмовилися від зустрічей і бесід зі співробітниками КДБ, прямо заявили, що не мають наміру змінювати свої погляди. 30 жовтня вони провели голодування солідарності з нагоди Дня політв'язня, вимагаючи звільнити дисидентів та покарати організаторів репресій проти української інтелігенції². Втім, дехто не витримував психологічного тиску під час перебування в слідчих ізоляторах. Як свідчать доповідні записки КДБ, 1977 р. вдалося схилити до відмови від участі в акціях спротиву в колоніях М. Осадчого, Д. Шумука, В. Лісового й Б. Ребрика. Політв'язень Шинкевич у результаті «виховної» роботи «розкався», надав потрібну працівникам КДБ інформацію про діяльність В. Мороза, І. Геля, В. Романюка та виступив зі спеціальним зверненням до засуджених. Це звернення з критикою боротьби проти тюремного режиму згодом було направлено в політвідділи Дубравної й Скальницької ВТУ для використання під час профілактичних заходів³.

Інколи для ламання волі до спротиву політв'язнів працівники КДБ використовували їхніх родичів. Зокрема, 1974 р. велось активне вербування дружин засуджених як агентів. Для виявлення й перехоплення документів, які в'язні передавали на волю під час особистих побачень, вивчали дружин О. Сергієнка й З. Антонюка⁴. Було проведено відповідну роботу з дружиною З. Антонюка; в результаті після побачення з нею в січні 1975 р. в'язень дещо обмежив свою участь у русі спротиву. Сама дружина в бесіді з оперативними працівниками КДБ висловлювала прохання за можливості ізолювати її чоловіка від «негативного впливу» І. Світличного. Схожу роботу в 1974–1975 рр. проводили з родичами Ігоря Калинця та В. Овсієнка⁵. Після 145-денного голодування В. Мороза у Владимирській в'язниці 1974 р. співробітники КДБ провели приховану роботу з його батьком. У резуль-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1052. Арк. 60.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1047. Арк. 23.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1066. Арк. 107.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 1035. Арк. 182

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1044. Арк. 151.

таті під час побачення з сином 5 травня 1975 р. Яків Мороз просив його не порушувати тюремний режим¹. Восени 1975 р., напередодні акцій протесту в колоніях, приурочених до Дня політв'язня, було проведено профілактичну роботу з родичами І. Гея, М. Осадчого, Є. Пронюка, В. Овсієнка й З. Антонюка для здійснення на них «позитивного впливу»². Водночас під час етапування В. Лісового й С. Шабатури до слідчих ізоляторів КДБ у Києві та Львові для психологічного тиску їм організували побачення з родичами та колишніми колегами³.

Досить поширеним методом боротьби з активністю українських політв'язнів була їх компрометація серед товаришів по нещастю, однодумців на волі та в українській діаспорі. Вона була своєрідною відповіддю КДБ на розгортання руху за статус політв'язня й посилилася з 1974–1975 рр. Дискредитаційні заходи здійснювалися передусім щодо лідерів руху спротиву — В. Чорновола, І. Гея, І. Світличного, В. Мороза, Д. Шумука, М. Осадчого, Є. Сверстюка та ін., які мали значний авторитет і вплив у середовищі в'язнів, були організаторами антирежимної боротьби. Зазвичай працівники КДБ розпочинали компрометацію після остаточного впевнення в непохитності переконань конкретного інакодумця й неможливості його «перевиховання»⁴.

На межі 1974–1975 рр. для компрометації В. Чорновола та І. Гея через агентуру в середовищі політв'язнів поширювали інформацію про нібито привілейовані умови їх утримання, регулярне надання їм побачень зі співмешканками Агеною Пашко та Марією Войтович. І. Гель навіть отримав право зареєструвати шлюб з останньою в місцях позбавлення волі. Задля очорнення імен В. Чорновола, І. Гея й М. Осадчого серед української діаспори спеціально підготовлий компромат про них було передано підконтрольним КДБ каналом у штаб Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) у м. Мюнхен⁵.

У першій половині 1975 р. досить активними були заходи щодо компрометації І. Світличного. Зокрема, через агентуру з волі в Скальнинській ВТУ було поширено відомості про нібито причетність дисидента до арешту одного з його однодумців. Із самим І. Світличним регулярно проводили нібито «конспіративні» зустрічі працівники КДБ. У березні 1975 р. його перевели на посаду бібліотекаря, бо серед в'язнів побутувала думка про те, що тюремні бібліотекарі мають зв'язки з КДБ. У колі ув'язнених поширювалося повідомлення лондонської радіостанції «Голос вільної Польщі» про те, що в арештах української інтелігенції 1971–1973 рр. винен саме І. Світличний. Матеріали доповідних КДБ свідчать, що комплекс заходів із компро-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1044. Арк. 152.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1046. Оп. 7. Арк. 17.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1047. Арк. 23.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1043. Арк. 79.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1043. Арк. 79.

метації І. Світличного досягнув певних результатів. Його авторитет і вплив на інших в'язнів було дещо підірвано, що призвело до обмеження антирежимної активності дисидента¹.

В 1976–1977 рр. працівникам КДБ вдалося спровокувати й розпалили масштабний конфлікт у середовищі українських політв'язнів Дубравної ВТУ (колонія в с. Сосновка Мордовської АРСР). На ґрунті звичайної суперечки за лідерство та питання щодо голодувань як методу боротьби проти тюремної адміністрації в результаті роботи КДБ утворилися дві ворожі групи — І. Гель, С. Караванський і В. Мороз з одного боку, Д. Шумук, М. Осадчий, В. Романюк та ін. — з другого. Щоб скомпрометувати В. Мороза серед політв'язнів, через оперативні канали наголошували на тому, що він порушує «табірний етикет». Водночас підкреслювався авторитет Д. Шумука та його прихильників, що постійно викликало конфлікти. Зрештою, в жовтні 1976 р. оперативні працівники відділу КДБ в Дубравній ВТУ встановили особистий контакт із Д. Шумуком та схилили його написати родичам у Канаді й ФРН листи, які б дискредитували В. Мороза. Зважаючи на те, що лист Д. Шумука так і не був оприлюднений за кордоном, співробітники КДБ організували ретельну багатоходову комбінацію, в результаті якої цей лист (у статті «Третій від заднього краю») підставним чином побачив світ у березні 1977 р. у газетах «Прикарпатська правда» (м. Івано-Франківськ) та «Вісті з України» (Канада; рупор радянської пропаганди за кордоном). У результаті авторитет В. Мороза, який у 1970-х рр. був символом українського національного руху на міжнародній арені, дещо похитнувся в середовищі української діаспори й серед однодумців на волі. На додачу, для посилення розбрату між політв'язнями, статтю «Третій від заднього краю» розповсюдили в Дубравній, Скальнинській ВТУ та Владимирській в'язниці. Одночасно через оперативні канали за кордоном було поширено інформацію про можливу співпрацю Д. Шумука з КДБ (Паска, Б., 2018, с. 106)². Як бачимо, конфлікт у сосновській колонії радянські спецслужби змогли використати для компрометації не тільки окремих дисидентів, але й усього українського національного руху.

Найпоширенішим пропагандистським методом, спрямованим на «перевиховання» українських політв'язнів, були поїздки до ВТУ спеціальних груп. Як правило, їх організовував КДБ у співпраці з «заінтересованими» обласними комітетами КПУ. Встановлено, що всього протягом 1973–1978 рр. Дубравну й Скальнинську ВТУ відвідали щонайменше 19 таких пропагандистських груп (із них 1973 р. — 5, 1975 р. — 4, 1976 р. — 2, 1977 р. — 4, 1978 р. — 2). При цьому були задіяні можливості семи обласних комітетів КПУ. Зокрема, за участі Львівського обкому відправлено чотири групи, Іва-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1044. Арк. 150–151.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1060. Арк. 95–98.

но-Франківського й Рівненського — по три групи, Київського, Волинського та Тернопільського — по дві групи, Дніпропетровського — одну групу.

До їх складу зазвичай входили викладачі вищих навчальних закладів, працівники пресових органів, голови колгоспів, радянські активісти, учасники українського національного руху 1940–1950-х рр., які вже розкаялись, а також оперативні працівники КДБ. Зокрема, 1973 р. серед пропагандистів були доцент кафедри наукового комунізму Львівського політехнічного інституту Г. Вакуленко, старший викладач Луцького державного педагогічного інституту ім. Л. Українки П. Борковський, викладач кафедри історії КПРС Тернопільського фінансово-економічного інституту Є. Паньків, голова колгоспу ім. Пархоменка Тернопільської обл. А. Гаврилук та ін.¹ Учасники груп читали в'язням лекції, присвячені економічним і культурним досягненням радянської влади в Україні, розвитку сільського господарства, перемозі «ленінської національної політики». Проводилися вечори на схожу тематику. Також демонструвалися пропагандистські кінофільми, фотовиставки, в бібліотеки передавалися відповідні брошури та книги. З окремими політв'язнями проводили індивідуальні бесіди, щоб переконати їх припинити боротьбу проти радянської влади².

Такі поїздки пропагандистських груп мали деякий успіх серед представників «старшого покоління» політв'язнів. Зокрема, після візиту відповідної групи в червні 1973 р. майже всі засуджені з 19 відділення Дубравної ВТУ висловилися за корисність подібних заходів³. Засуджені Танюк, Жуковський, Фарбішевський під час бесід із пропагандистами в квітні 1976 р. заявили, що «такі приїзди земляків допомагають їм краще розібратися у своїх помилках»⁴. Керівництво КДБ, як правило, завжди рапортувало про певне «оздоровлення ситуації» в колоніях після приїздів спеціальних пропагандистських груп. У вересні — жовтні 1975 р. такі групи відправлено за вказівкою КДБ спеціально для зриву приурочених до Дня політв'язня акцій протесту в колоніях (щоправда, без особливого результату)⁵.

Абсолютна більшість політв'язнів «дисидентського» покоління виступали різко негативно проти такого способу поширення радянської пропаганди, намагалися ігнорувати масові й індивідуальні заходи. В червні 1973 р. понад 20 політв'язнів, серед яких І. Гель, М. Осадчий, К. Матвіюк, Ігор та Ірина Калинці, Н. Строката, В. Стус, С. Шабатура, М. Дяк, І. Кандиба, Т. Мельничук та ін. у ході індивідуальних бесід із радянськими пропагандистами вказували на несправедливість національної політики СРСР щодо українського народу, відмовлялися визнати свою «провину», вважали репресії проти інте-

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 227–228.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 228–229; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1046. Арк. 17.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 229.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1052. Арк. 58–59.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1046. Арк. 17.

лігенції незаконними¹. У травні 1977 р. в'язні Скальнинської ВТУ І. Світличний, Є. Сверстюк, Є. Пронюк, В. Лісовий, І. Калинець та ін. взагалі відмовилися відвідати «виховні» заходи чергової пропагандистської групи. Під час бесіди з учасником групи С. Крижановським (доктором філологічних наук, професором Інституту літератури АН УРСР та за сумісництвом оперпрацівником КДБ) І. Світличний та Є. Сверстюк висловлювали йому докори за непідтримку української національно свідомої інтелігенції та страх втратити власний добробут. О. Сергієнко прямо назвав усіх членів групи «кадебістами» і навідріз відмовився з ними розмовляти².

Отже, органи КДБ відігравали ключову роль у боротьбі системи проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі. Основними завданнями політики КДБ щодо політв'язнів були обмеження й припинення їх протестної активності, ізоляція від зовнішнього світу, компрометування лідерів руху спротиву, а в перспективі — повне «перевиховання». Верхівка КДБ при РМ УРСР прагнула зробити режим ув'язнення дисидентів якомога жорсткішим і нестерпнішим. Усі методи боротьби КДБ проти українських політв'язнів можна поділити на дві групи: оперативні й пропагандистські. До оперативних методів належали: вербування та подальше використання агентури; переведення дисидентів на в'язничне утримання, до ПКТ й у карцер, дисциплінарні стягнення; камерні обшуки; етапування ув'язнених до слідчих ізоляторів КДБ на території УРСР; робота з родичами інакодумців; компрометування в'язнів тощо. Серед другої групи методів можна виділити в першу чергу відправлення у ВТК спеціальних оперативно-пропагандистських груп, у ході яких відбувалися численні індивідуальні бесіди з ув'язненими дисидентами, читання лекцій, демонстрування агітаційних документальних та кінофільмів. Використання оперативних методів мало тільки певні тактичні успіхи, однак не зуміло повністю припинити акцій протесту українських дисидентів у місцях позбавлення волі. Найбільшу ефективність мали заходи щодо компрометації політв'язнів, в результаті використання яких їх протестну енергію в окремих випадках було спрямовано на самопоборювання. Намагання КДБ «перевиховати» дисидентів шляхом масштабної роботи спеціальних пропагандистських груп у місцях ув'язнення завершилися крахом і зустріли опір. Режиму не вдалося перетворити політв'язнів на слухняних «гвинтиків» радянської системи.

Перспективними напрямками подальшого наукового пошуку є вивчення політики КДБ щодо учасників руху спротиву, що залишалися на волі, українських діаспорних організацій та її зіставлення з боротьбою проти політв'язнів. Комплексного дослідження з використанням матеріалів ГДА СБУ потребують проблеми антирежимної діяльності українських дисидентів у місцях

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1026. Арк. 229.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 1062. Арк. 203.

позбавлення волі та особливостей агентурно-оперативної роботи співробітників КДБ серед в'язнів Владимирської в'язниці.

- Деревінський, В. 2016. *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків.
- Ешплбом, Е. 2010. *Історія ГУЛАГу*. Київ.
- Єсельчик, С. 2018. *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни*. Київ.
- Зінкевич, О. (гол. ред.). 2010. *Рух опору в Україні: 1960–1990*. Енциклопедичний довідник. Київ.
- Касьянов, Г. 2019. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ.
- Кіпіані, В. (Упорядн.). 2019. *Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*. Харків.
- Островський, В. 2015. *Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.)*. Івано-Франківськ.
- Паска, Б. 2018. Кампанія дискредитації дисидента Валентина Мороза з боку радянського режиму. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Вип. 2. С. 103–110. doi: 10.31861/hj2018.48.103-110hj.chnu.edu.ua
- Секо, Я. 2013. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х — середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, Вип. 2(1). С. 98–105.
- Чорновіл, В. 2005. *Твори* (у 10 т., Т. 4, Кн. 1). Київ.
- Derevynskyi, V. 2016. *Vlacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vlacheslav Chornovil: the Spirit That Tears the Body to Battle]*. Kharkiv. [in Ukrainian]
- Applebaum, A. 2010. *Istoriia HULAGu [GULAG: A History]*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Zinkevych, O. (Ed.). 2010. *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990 [Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990]*. Entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv. [in Ukrainian]
- Yekelchuk, S. 2018. *Povsiakdennyi stalinizm: Kyiv ta kiyany pislia Velykoi viiny [Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War]*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kasianov, H. 2019. *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissenting Voices: the Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement 1960–1980]*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Kipiani, V. (Ed.). 2019. *Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSR [The Case of Vasyl Stus. Collection of Documents from the Archives of the Former KGB of the USSR]*. Kharkiv. [in Ukrainian]
- Ostrovskyi, V. 2015. *Suspilno-politychna diialnist Zinovii Krasivskoho (1929–1991 rr.) [Socio-Political Activities of Zinovii Krasivskiy (1929–1991)]*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian]
- Paska, B. 2018. Kampaniia dyskredytatsii dysydena Valentyna Moroz z boku radianskoho rezhymu [The Campaign to Discredit Dissident Valentyn Moroz from the Side of the Soviet Regime]. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istoriiia — History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University: Hystory*. Vyp. 2. S. 103–110. doi: 10.31861/hj2018.48.103-110hj.chnu.edu.ua [in Ukrainian].
- Seko, Ya. 2013. Borotba ukrainskykh politviazniv u taborakh v druhi polovyni 1960-kh — seredyi 1980-kh rr. [The Struggle of Ukrainian Political Prisoners in the Camps in the Second Half of the 1960's — Mid-1980's.]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriiia — The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University*. Series: History. Vyp. 2(1). S. 98–105. [in Ukrainian]
- Chornovil, V. (2005). *Tvory [Writings]*. T. 4. Ch. 1. Kyiv. [in Ukrainian]